

עיסקת החבילה טרם אינפלציה

גדעון עפרת: "אדמה, אדם, דם", מיתוס החלוץ ופולחן האדמה במחזות ההתיישבות / "גומא", ספרי מודע ומחקר / צ'ריקובר מוציא אים לאור בע"מ, 1980.

הציע מלכות תמורת סוס — זו עיסקת חבילה בה מגלים — מאוחר מדי — כי לחיות עדיף על פני מלכות. המלך מעדיף סוס רכיבה על כיסא מלכות.

לתת לסוס אדמה לחרישה תמורת חיי החלוץ החורש — זו עיסקת החבילה המועלית במחזות של ארץ ישראל, מחזות העוסקים במיתוס החלוץ ופולחן האדמה. חיי אדם תמורת אדמה הנה סכימה חזרת במחזות ההתיישבות של שנות השלושים וראשית הארבעים. רק תמורת חיי אדם נוצרת ברית בין "האדמה" (סמל הבריאות והחיים הלאומית) לבין "השמים" (סמל הישות היהודית החולנית בגולה). אדמה תמורת דם — זהו תהליך קבוע במחזות ההתיישבות של התקופה ה"קלאסית". אותן שנות השלושים וראשית הארבעים ("האדמה הטובה" מאת א. אשמן, "אדמה" מאת ש. שלום). "החלוץ" משמש קורבן מטרה, מות הקורבן מביא להכרה גבוהה יותר בערך "האדמה". במחזות אלה קיימת הסכימה הטראגית של אישור מחדש, ניצחון האידאה במחיר חיי אדם. ניצחון האידאה הוא ניצחון "האדמה", כמימוש של בריאות ותחייה. לא תחיית המתים, אלא תחייה תמורת מתים, הבראה במחיר מות.

הפאראדוקס הזה של ארץ מולדת כבריאות לאומית התובעת במפגיע את קורבן המוות — הפאראדוקס הזה הופך את החומר התיאטרוני של העשורים הקודמים לאקטואלי ולמרתק עד היום.

דראמה ארץ-ישראלית (ודמות החלוץ בה) איננה דראמה שמלאה אולמות תיאטרון הא"י. במחקר מפורט זה היא מאופיינת כדראמה שאיננה מוצגת, בדרך כלל, בתיאטרון אור המרכזיים של א"י. אבל — כך נכתב — היא שהעלתה על הבמה את החיים בארץ, מתוכם. זו "דראמה הכתובה במקורה כעברית, שורשיה בחווייה ארץ-ישראלית ממשית ועניינה — תיאור ערכי את אופני ההגשמה בפועל של האידאל הציוני בארץ ישראל".

אינני בטוחה שדראמה זו, של שנות השלושים וראשית הארבעים, תיארה את המציאות "הריאלית", את "ההגשמה בפועל" של "האידאל הציוני בארץ ישראל". אולי היתה זו דראמה שביטאה קודם כל את האידאות של אותם אנשי עליה ("אנשי עליה" תרתי משמע), שחיפשו להגביה דגל על חזון ההגשמה בפועל, דגל גבוה מעל לשיגרת היום יום וגילו בצעיר הטראגי, הנידון למוות, את הדגל הגבוה שיוכל להובילם מעל ל"אדמה".

גדעון עפרת מציין, בין היתר, שהיחס המיתי לאדמה קשור גם למיתוסים יהודיים תנכיים על אדמה אלוהית התובעת קורבן למען להתרצות.

בספרה של אניטה שפירא על ברל כצנלסון היא מתמצתת בכמה משפטים את המקורות האידאיים, של ענקי הרוח בעולם המחשבה הרוסי של המאה ה-19 והשפעתם הדומיננטית על חלק מהנוער של אז, כולל ברל כצנלסון וכמה מבני חוגו, נוער אידאליסטי מחוגי עליה ושלי-שית: "ההכרה המוסרית העמוקה, שצמחה בקרב חוגים נרחבים של האינטליגנציה הרוסית שהוגי דעות אלה היו לה לפה — על הנוער להעלות חיו קורבן על מזבח הכלל... מארטירים נלהבים לקראת גורל של התנזרות וקרבן".

אני חוזרת ומדגישה את התדמית מן החומר המעניין: לא רק "המציאות" בטוהרתה יצרה את מחזות הקורבן. מראש — היתה אידאה של קורבן. אבותיה היו תמונות עולם, תפיסות רעיוניות, שבבסיסן סכימה של ניצחון תמורת קורבן. לפני המחנה הולך החלוץ. הצד האחד של דמות "החלוץ" — מראה "עובד אדמה" מואר באור מלא וקסום כאור ירח. צידו האחר, האפל, של ירח זה קיים בהכרה אך טמון בחשכת הזיכרון. "החלוץ" הוא הנדון למוות: הוא המגשים, החלוץ לפני המחנה, ומבחן ההגשמה העליון הוא הנכונות להיות קורבן, בן מוות. מחזות ההתיישבות מגלים צד אידאי סמוי, הקיים בתרבות הישראלית עד היום.

הספר מקיף כ־70 שנות תיאטרון בארץ, בחלוקה על פי שנות העשור וגלגולי דמות החלוץ מעשור לעשור. מ-

1902 (!) עד סוף שנות השבעים. מיהושע ברזילי (1909) עד יהושע סובול ויוסף בר-יוסף (1978).

מן המחקר עולות שלוש הבחנות-רקע מעניינות, שזוהן בעל תוקף מעבר לתחום המחזאות ומעבר לתחום המוגדר של מחזות ההתיישבות:

א. עד היום מקובלת ההבחנה שיצר דור שנות החמישים, "דור המדינה", כאילו החלוקה הדיכוטומית של התרבות בישראל הנה "לפני" ו"מאז" הקמת המדינה. (וכך כנגד אלתרמן וכו') מן המחקר עולה הבחנה מוצהרת: ביטול חשיבות החלוקה הדיכוטומית של היצירה "עד הקמת המדינה" לעומת הכוחות החדשים "מאז הקמת המדינה". ביטול חשיבות החלוקה הזו נראה לי כהבחנת רקע, הנכונה אף מעבר לתחום המחזאות.

ב. עד היום מקובלת ההתייחסות אל "הצבר" כנקודת מוצא לדמות המקומית. הספר, בחומרי, מעתיק את נקודת הכובד מ"הצבר" אל "החלוץ". זו העתקת תשומת הלב מטוף שנות הארבעים אל התקופה של סוף שנות העשרים, שנות השלושים וראשית שנות הארבעים, ובה מצויה הדמות החדשה לחיוב ולשלילה — דמות המחברת בתול-דוהיה את הארץ ממנה באה אל הארץ אליה הגיעה, כשם שהדור מאז קום המדינה מאוכלס דמויות המחברות כפל תרבותיות, בעיות זהות של ארץ הגירה וכו'. הישראלי הצעיר עשוי למצוא קירבה לחלוץ יותר מאשר לסטריאו-טיפ של הצבר.

ג. ובוזה פתחתי רשימה זו — מרכזיות המוות בתרבות הארץ-ישראלית, בתרבות התחיה הלאומית. למרות שהוא נושא מוכר, דומני כי טרם נדון כהלכה. ■

יאירה גנוסר

היצירה היהודית במארוקו

Haim Zafrani: Littératures dialectales et populaires juives en Occident Musulman, 3e partie, Geuthner-Paris, 1980, 440 p.

רופ' חיים זעפרני העומד בראש החוג ללשון העברית ולתרבות יהודית באוניברסיטת פאריס-8, ידוע במשפחה האקדמית בעולם כראשון החוקרים של הספרות שבעל-פה והספרות העממית של יהודי צפון-אפריקה ובאחד המומחים בחקר הלשון העברית-יהודית והלשון העברית כמגרב. בטרם קבע את מושבו כפאריס כראשית שנות הששים, שימש פרופ' זעפרני כמפקח ראשי על הוראת העברית במארוקו והיה נציג "כל ישראל חברים" בארץ זאת. בקיאותו בלשון העברית ובלשון העברית הקלאסית הכשירה אותו ליטול על עצמו את המשימה הכבירה להגשים מפעל-חיים רב-היקף בחקר התרבות היהודית בצפון-אפריקה מאז גירוש ספרד ועד ימינו. הספר שלפנינו, "הספרות הדיאלקטלית והעממית היהודית במערב המוסלמי", הוא כרך שלישי בסדרה בת ארבעה כרכים האמורה לדון במיכלול היצירה היהודית במארוקו. הכרך הראשון עוסק בחיים הסוציאליים של יהודי מארוקו ומתרכז בעיקר בתקנות של בתי-הדין של הקהילה. בכרך השני חוקר המחבר את הפיוטים שנכתבו משך 500 שנה, ואילו הכרך הרביעי שעליו שוקד בימים אלה, עתיד לעסוק בקבלה וביצירות בעלות אופי מיסטי.

בהקדמה לכרך השלישי כותב זעפרני, כי בניגוד לספרות הכתובה כעברית, שהיתה נחלתם של אנשי-עילית מלומדי דים מקרב הגברים בעיקר, הרי היצירה בלשון המדוברת פונה לכלל הציבור, לבעלי השכלה ממוצעת ולאלה שאינם יודעים קרוא-וכתוב, ובמיוחד לנשים ולילדים, שתי היצירות כאחת ממלאות אותם תפקידים חינוכיים, ועם זאת — הוא מוסיף — אין להתעלם מהרושם שיש איזה פירוד בין הכתוב העברי וה'בעל-פה' הדיאלקטלי. העברית, שפת התנ"ך והתפילה, משמשת את האדם בפנייתו לאלוהים, בעוד שהלשון היהודית-עברית והיהודית-כרבית (כמרכן היהודית-ספרדית באזורים שחתת שלטון ספרד) שימשה את הבריות בפנותם זה לזה. הספרות הדיאלקטלית היא האספקלריה שבה משתקף האדם, היא הביטוי לרעשי-הלב העמוקים, לחיי היום-יום החילוניים ואף הדתיים, לכל אותם דברים שאסור ואי-אפשר לתת להם ביטוי בלשון הקודש" (עמ' 12-13).

בספרו, פורש חיים זעפרני יריעה רחבה המגישה לקורא מבחר עשיר ומגוון של אותה ספרות עממית בין כתובה ובין כוזב שנמסרה בעל-פה מדור לדור. פרקי הספר ערוכים לפי נושאים והם פותחים בסקירה כללית שעניינה האקלים התרבותי במארוקו מאז המאה ה-15 והשפעת הסכימה הערבית על חיי הקהילה היהודית. המחבר מדגיש במיוחד כי הסימביוזה שנוצרה בספרד בין אנשי ספרות והגות יהודיים ומוסלמים, לא חלפה אחרי הגירוש שפגע ביהודים ובמוסלמים כאחד. על אדמת מארוקו המשיכו שתי הקבוצות לחפש נקודות-מגע כתחומים רבים, ובפרט בתחום הפולקלור, הסיפור העממי והספרות שבעל-פה. כתחומים אלה — הוא קובע — הוסרו המחסומים ונתאפשר המגע המפרדה שהעשיר את אוצר התרבות העממית בכלל. הדיאלוג בין התרבויות תפס את מקומו של העימות התיאולוגי, הגם שכל קבוצה שמרה בקנאות רבה על ייחודה ועל מערכת האמונות שלה. ההתקרבות הבינ-קהילתית שנמשכה דורות רבים, התנהלה בתנאים נוחים יחסית ותוך כיבוד הדדי, אבל יהודי מארוקו, כמוהם נחשאו היהודים בעולם המוסלמי, לא השתמשו מעולם באותיות ערביות ככתיבתם למרות שהטקסטים היו בערבית. אבל סימביוזה זו נעצרה בראשית המאה ה-20, עם חדירת תרבות המערב והלשון הצרפתית למארוקו. בית-הספר המסורתי פינה בהדרגה את מקומו לבית-הספר המודרני והלשון הצרפתית הפכה לשון הלימוד הראשית. קטעי שירה וסיפורות שנהגו הילדים לשון, הוסרו במשך הזמן מתכנית-הלימודים, דבר שחן אותם לשיכחה. הדור החדש סיגל לעצמו את הלשון הצרפתית ושוב לא גילה עניין בדברים שאבד עליהם כלח. עם זאת נשתמרה יצירה עממית זאת בזכרונם של יחידים, זקנים בעיקר, אבל הקמת מדינת ישראל והיצאה ההמונית של היהודים ממארוקו סתמה את הגולל על תרבות עתיקה ועשירה זאת.

מבין הפרקים המאלפים בספר, הם אלה העוסקים בתרגום מים מהתנ"ך ומהמישנה, שנעשו בדיאלקט היהודי מארוקאי, וכן בתרגום ההגדה של פסח. המחבר מביא את הטקסטים בתעתיק לועזי בצד תרגום מלא ומבואר לצד-פתי. הוא מביא כמרכן שיר שנהגו לומר כפורים ושכמ-קורו היה גירסה ערבית דיאלקטלית של "מי כמוך" המיוחס ליהודה הלוי. סיפורו של איוב משמש אף הוא נושא לשיר קינה שנהגו לקרוא בתשעה באב. אגב, בסיפור זה ניכרות כמה השפעות מוסלמיות: לאשתו של איוב ניתן השם רחמה, כמו באגדות המוסלמיות על איוב, וכן מי-המעייץ הקדושים שריפאו אותו ממחלתו מקורם איסלאמי. בהמשך עובר המחבר לדון בשירה כעלת התכנים החילוניים, כגון שיר "אל-מחבוב" ו"אל-קפטאן", שאינם אלא גירסה יהודית של שירים ערביים מארוקאיים. הפרק האחרון בספר מוקדש לשיר בשפה הברברית, שאף היא שימשה את היהודי, המספר את ההגדה של פסח. כל הטקסטים מובאים בתעתיק לועזי ומתורגמים במלואם לצרפתית.

ספרו של זעפרני עשיר בתוכן ושופע הערות, דבר-פרשנות ומראי-מקומות, והוא עתיד לשמש, יחד עם שני הכרכים שכבר הופיעו והכרך הרביעי שטרם ראה אור, דורות של חוקרים שיבואו אחריו. מעלה נוספת לספר היא סגנונו הבהיר המאפשר גם לקורא הבלתי-מיומן לרוץ בו ללא קושי. התרגומים לצרפתית של הטקסטים הנדונים, מהווים מיסמך ספרותי מעולה של תרבות הנמצאת בתהליך של גסיסה והיעלמות. ■

שמעון בלס

